

Artikel

Een bouwspoor
in Doetinchem

Jeroen van der Werf

Een bouwspoor in Doetinchem

Jeroen van der Werf

In 2022 is het westelijke bouwhuis van kasteel Slangenburg gerenoveerd. Het plan om dit te doen bestond al enige tijd. Toen er een eerste programma van eisen lag, in 2017, is dit getoetst aan de cultuurhistorische waarden van het gebouw. Om die vast te stellen is door Monumentenbezit eerst een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd.¹ Dit artikel gaat over bouwsporen die tijdens dat onderzoek werden gevonden, tekeningen van het gebouw en de vragen die deze oproepen.

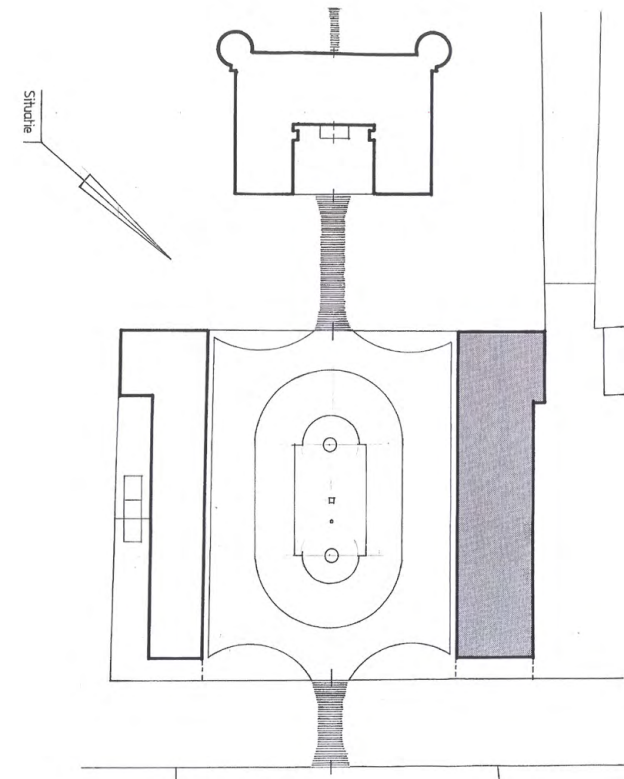
Kasteel Slangenburg kreeg zijn huidige vorm in 1678.² Het kasteel, waarvan de oorsprong veel verder teruggaat dan de zeventiende eeuw, werd toen onder leiding van eigenaar Frederik Johan van Baer getransformeerd. Het bestaande, L-vormige bouwwerk, met één toren op de westelijke buitenhoek, kreeg een U-vorm door de aanbouw van de oostvleugel. Er werd een tweede toren op de oostelijke buitenhoek bijgebouwd en de hoofentree werd verplaatst naar zijn huidige positie in de noordgevel. Bij deze bouwcampagne ontstond ook het voorterrein met de twee grote bouwhuizen.

Fredrik Johan stierf in 1713. Het kasteel kwam in handen van zijn neven en nichten. Financiële problemen dwongen hun nazaten om het kasteel te verkopen. Zo kwam het in 1772 in handen van de Zeeuwse patriciër Adriaan Steengracht. Hij stierf korte tijd later en liet het kasteel na aan zijn broer Cornelis. Laatstgenoemde liet het negen jaar later

na aan zijn kleinzoon Frederik Adriaan van der Goltz. Onder zowel Cornelis als Frederik Adriaan en zijn opvolgers vonden jarenlang werkzaamheden plaats aan het kasteel, zoals uit de vele rekeningen uit die tijd is op te maken. Hierbij werden ook werkzaamheden uitgevoerd aan de rest van de gebouwen op het kasteelterrein, waaronder de bouwhuizen.

In 1895 werd het kasteel verkocht aan Arnold Passmann, een Duitse grootindustriële. Hij kocht het in eerste instantie vanwege de grote houtproductie die hij uit de uitgestrekte bossen op het landgoed kon halen. Bij nader inzien besloot hij het kasteel te gaan gebruiken als woonhuis en hield het landgoed in stand. Aan hem moet de inrichting van de oostvleugel van het kasteel worden toegeschreven. Zijn zoon bleef tot de Tweede Wereldoorlog eigenaar van het kasteel, waarna het in 1945 in handen kwam van de Nederlandse staat. In 2016 werd Monumentenbezit eigenaar van het complex.

Om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van het westelijke bouwhuis zijn de tekeningen van Jan de Beijer uit 1743 erg interessant. Hij heeft het kasteelcomplex dat jaar namelijk vanuit verschillende standpunten getekend. Het zijn de oudst bekende tekeningen van kasteel Slangenburg waar de bouwhuizen op staan. Een van de tekeningen laat het complex zien ter plaatse van de toegang tot het voorterrein.³ Het geeft een indruk van de oor-

1

1 *Situatietekening. Het westelijke bouwhuis is met grijs aangegeven.*

2

3

-
- 2 *Links het kasteel met rechts op de voorgrond een deel van de gevel van het oostelijke bouwhuis, 2017.*

 - 3 *Overzicht van het westelijke bouwhuis vanaf de toegang tot het voorterrein, 2017.*

4

- 4 Overzicht van het voorterrein met links en rechts de twee bouwhuizen. Op de achtergrond ligt het kasteel, 2017.

spronkelijke opzet van het ensemble van kasteel, voorterrein en bouwhuizen. Op de voorgrond staan twee kleine paviljoens afgebeeld met een sierlijk toegangshek ertussen. Direct achter de paviljoens zijn de kopgevels van de twee bouwhuizen zichtbaar. Samen vormen ze een harmonieus, symmetrisch geheel. De bouwhuizen strekken zich langs het voorplein uit. Het westelijke bouwhuis ligt aan de rechterzijde. Op de achtergrond ligt het kasteel.

De bouwhuizen zijn ten opzichte van de tekening van Jan de Beijer niet wezenlijk veranderd. De gevels zijn verdeeld in grote, terugliggende vlakken met penanten ertussen. Er is een vrij grote, paarsrode baksteen voor het metselwerk gebruikt. Deze is verwerkt in een kruisverband dat consequent over de hele gevel doorloopt. De koppen- en strekenlagen van de penanten lopen netjes over in die van de terugliggende gevelvlakken. Binnen dat metselverband zijn de penanten zelf opgezet met klezoren in de koppenlagen.⁴ Bij de kozijnen zijn zandsteenblokken aangebracht ten behoeve van gehengen en sloten. De onderste ramen liggen in een terugliggend kader in het metselwerk.

De langsgevels van de twee bouwhuizen waren ooit elkaars spiegelbeeld. In de huidige situatie is dat nog goed zichtbaar. De dubbele staldeuren liggen recht tegenover elkaar en kennen dezelfde detaillering van het omliggende metselwerk, met een gemetselde rollaag en zandsteen accenten. Ook de indelingen van de terugliggende vlakken, tussen en direct naast deze dubbele staldeuren, zijn elkaars evenbeeld. De bouwsporen in de overige vlakken, waarvan de indeling nu niet gespiegeld is, wijzen allemaal op wijzigingen in latere bouwfasen. De veronderstelling dat ook deze vlakken

in beide gevels elkaars spiegelbeeld waren, lijkt gezien de opzet van de rest van de gevel een logische.

De symmetrie van de entreepartij (het hekwerk, de paviljoens en de kopgevels) zette zich destijds dus voort langs het voorplein. Door de gelijke indeling van de gevels ontstond een strakke ritmiek van vlakken en gevelopeningen. De schematische weergave van de langsgevel van het westelijke bouwhuis op de tekening van Jan de Beijer laat het effect hiervan zien. Het wordt versterkt door het grote aantal dakkapellen dat destijds op het dak van het gebouw aanwezig was. De zandsteenblokken bij de kozijnen dienden voor de montage van gehengen en grendels, maar gaven de gevels tevens een ingetogen statig uiterlijk. Het resultaat was een harmonieus barok ensemble volgens de laatste mode. Het paste bij de status van Johan Frederik van Baer als veldheer in het Staatse Leger met nauwe banden met Willem III en zijn hofhouding.⁵

Het westelijke bouwhuis wekt de indruk in één keer in zijn huidige omvang te zijn neergezet. Het lijkt niet te zijn vergroot of verkleind. Latere wijzigingen hebben allemaal in het oorspronkelijke volume van paarsrood metselwerk plaatsgevonden. De houten draagconstructie van het bouwwerk lijkt dit ook te bevestigen. Deze verkeert nog in zijn zeventiende-eeuwse staat. De meeste bouwsporen die zichtbaar zijn in de gevel, passen ook binnen dit scenario, op één belangrijke afwijking na. De rechter kopgevel van het westelijke bouwhuis heeft tegenwoordig drie traveeën in plaats van de twee die op de tekening van Jan de Beijer zichtbaar zijn. Is hij een travee vergeten of is het gebouw toch een keer uitgebreid?

'De langsgevels van de twee bouwhuizen waren ooit elkaars spiegelbeeld. In de huidige situatie is dat nog goed zichtbaar.'

De dubbele staldeuren liggen recht tegenover elkaar en kennen dezelfde detaillering van het omliggende metselwerk, met een gemetselde rollaag en zandsteen accenten.'

5

- 5 De tekening van Jan de Beijer uit 1743 die het overzicht geeft over het voorterrein met de paviljoens en het sierlijke entreehek.

6

6 *Overzicht van de gevel van het westelijke bouwhuis, 2017.*

Bij de bouwhistorische opname viel meteen op dat het derde travee in deze kopgevel aanmerkelijk smaller is dan de andere twee. In de andere gevels zijn de traveeën onderling allemaal gelijk, dit travee is dus een uitzondering. Op de overgang van het tweede naar het derde travee zijn bovendien veel onregelmatigheden te zien in het metselwerk. De klezoren van de penant lopen in het hoger gelegen metselwerk door. Dit gebeurt in de rest van de gevels alleen bij eindpenanten en niet bij tussenpenanten. Met andere woorden: de penant tussen het tweede en derde travee was ooit een eindpenant. De gevel bestond toen uit twee traveeën. In een latere fase werd er een stuk aan de achterzijde van het gebouw toegevoegd. Men heeft er toen veel aandacht aan besteed om dit op een nette, harmonieuze manier te doen, met gebruik van dezelfde stenen. De metselwerk wand, die nu binnen in de horecagelegenheid van het bouwhuis staat, was toen de achtergevel.⁶ De uitbreiding van het gebouw strekte zich uit over de eerste drie traveeën van de achtergevel en sloot vervolgens aan op het bestaande werk. De rest van het gebouw had van het begin af aan al deze diepte.⁷

Deze verandering zal waarschijnlijk in het laatste kwart van de achttiende eeuw hebben plaatsgevonden. Uit rekeningen die in het Gelders Archief bewaard worden blijkt dat er aan het eind van de achttiende eeuw veel werkzaamheden aan het kasteel en zijn omgeving zijn uitgevoerd.⁸ Daarin valt op dat met name in de periode 1774-1780 regelmatig grote hoeveelheden moppen werden besteld. Een aanduiding die goed past bij het wat grote formaat van de huidige gevelstenen van het bouwhuis. In de rekeningen van 1792 is sprake van de aanschaf van ruiten en ramen voor het koets-

7

7 Detail van de gevel van het westelijke bouwhuis. Dit is de gevel van de woning. Er is een grote ingreep in zichtbaar. Uitgevoerd in een duidelijk andere steen. De ingreep vond waarschijnlijk rond 1900 plaats en hield geen enkele rekening met de strakke indeling van de rest van de gevel.

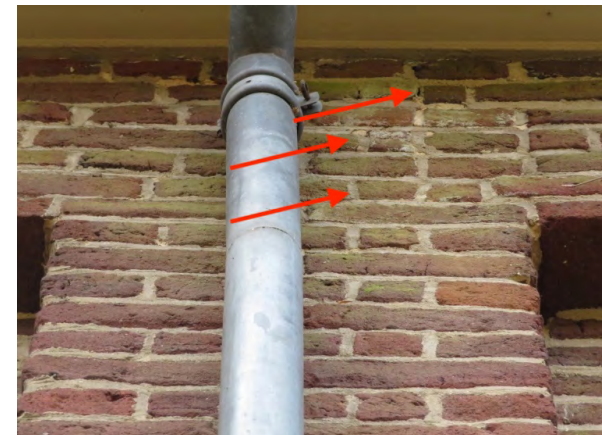

8

8 Detail van een ander deel van de gevel, dat de oorspronkelijke indeling nog laat zien. Rond de deuren zijn de zandsteenblokken zichtbaar. Rond de gevelopeningen naast de deuren zijn terugliggende kaders aangebracht in het metselwerk. Hierin zijn ook zandsteenblokken aanwezig. Ze vallen volledig weg door het gele schilderwerk dat in de kaders is aangebracht, 2017.

9

10

9 De rechter kopgevel van het westelijke bouwhuis in 2017. De derde travee (rechts) is aanmerkelijk smaller dan de andere twee. De cirkel geeft de positie aan van het detail op afb. 10.

10 Detail van de overgang van de tweede naar de derde travee. De pijlen geven de klezoren aan die vanuit de penant in de bovenste rand van het metselwerk doorlopen. Dit gebeurt alleen bij eindpenanten. Het laat zien dat deze penant ooit een eindpenant was en de derde travee later aan de gevel is toegevoegd, 2017.

huis.⁹ Een jaar later werd wederom een grote hoeveelheid *moppen* geleverd. Bij latere referenties naar *moppen* gaat het om aanmerkelijk kleinere hoeveelheden. Rond 1794 zal de uitbreiding dus klaar zijn geweest en waren later alleen nog stenen nodig voor plaatselijk reparatiewerk.

Door de aanbouw aan de achterzijde werd de symmetrie van het ensemble van bouwhuizen, paviljoens en hekwerk, doorbroken. Het ligt voor de hand om de sloop van de paviljoens met het hek en de uitbreiding van het bouwhuis in dezelfde tijd te plaatsen. De overdracht naar een andere familie bracht ook een ander gebruik van het complex en een andere kijk op de architectuur ervan met zich mee.¹⁰ Op een kaart uit 1789 staat het kasteelcomplex zonder de paviljoens aangegeven.¹¹

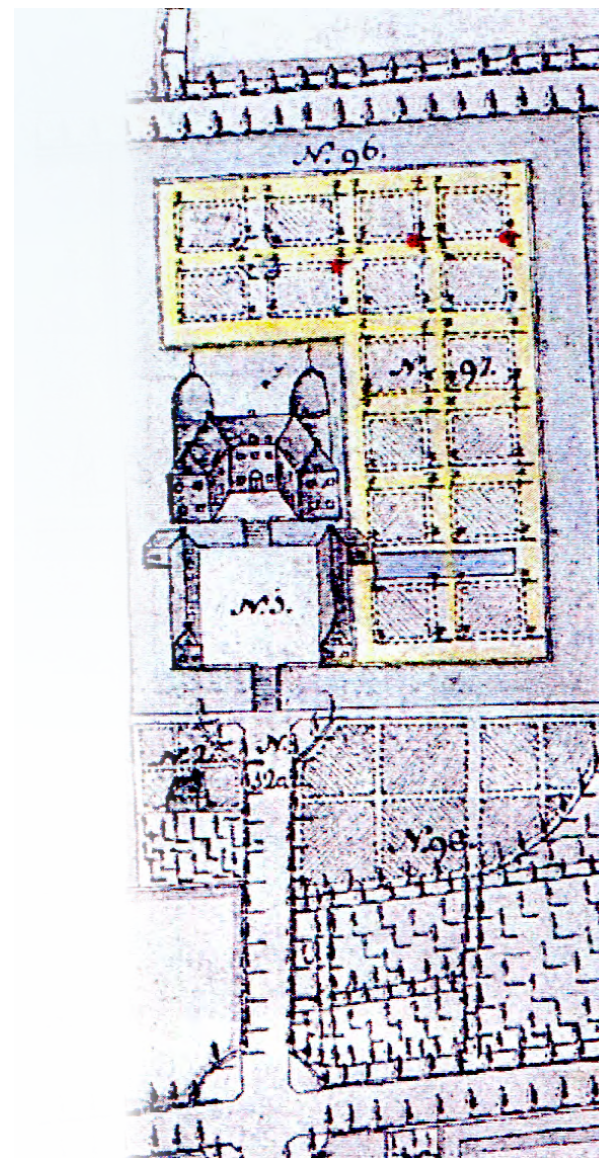
Zo bereikte het bouwhuis aan het eind van de achttiende eeuw de omvang die het nu nog altijd heeft. De gevel draagt sporen van latere wijzigingen, maar die wijzen op reparaties van het bestaande muurwerk of het plaatselijk veranderen of vervangen van kozijnen. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek werd nog wel een bouwspoor aangetroffen dat de vraag oproep of er niet toch nog een andere grote wijziging van de gevel zou hebben plaatsgevonden.

Naast het ontbreken van een travee in de kopgevel valt er op de tekening van Jan de Beijer nog een ander detail op: In de gevels van de paviljoens zitten ronde ramen. Op een tweede versie van deze zelfde tekening komen die ronde ramen ook voor in de kopgevel van het bouwhuis.¹² Jan de Beijer heeft het complex ook vanaf de andere kant getekend, *uit den tuijn te sien* zoals hij het zelf in het

bijschrift op de tekening formuleert.¹³ Het kasteel ligt dit keer op de voorgrond. Op de achtergrond is de andere kopgevel van het westelijke bouwhuis zichtbaar. Ook van deze tekening zijn twee versies. Op een ervan staat een rond raam aangegeven, op de andere is het raam vierkant zoals in de huidige situatie. Dit roept de vraag op of er ooit ronde ramen in de gevels van de bouwhuizen hebben gezeten, zoals die van de paviljoens. Deze zouden dan in een latere fase zijn vervangen door de huidige vierkante.

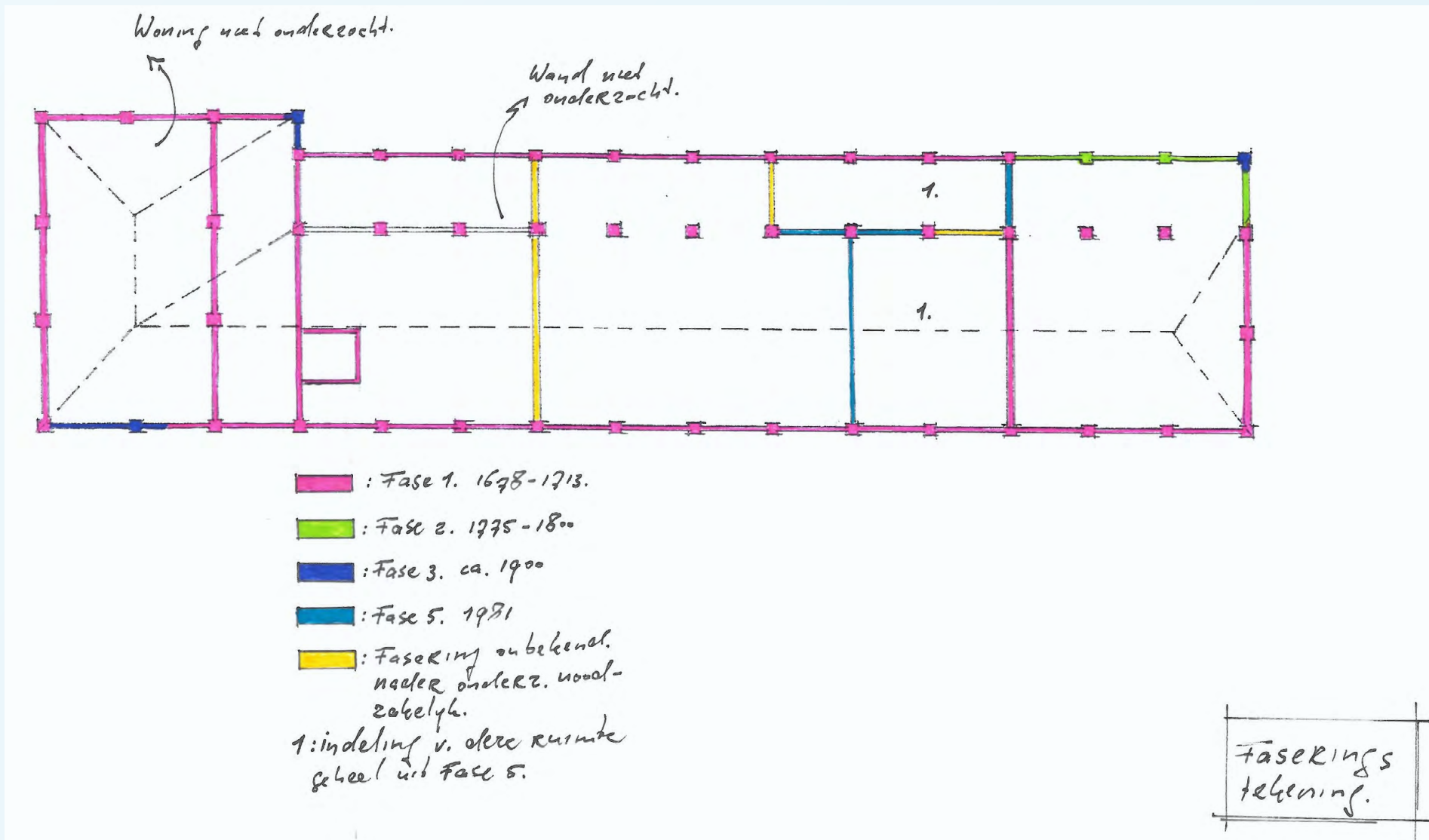
De sporadische onregelmatigheden die rond de kozijnen in de gevel voorkomen laten zien dat er wel wat veranderingen hebben plaatsgevonden, maar wijzen niet op een wijziging van dit formaat. Des te vreemder was het dat er aan de binnenzijde van de gevel, boven een van de ramen, restanten van een boog werden gevonden. Dit was tijdens de bouwhistorische opname. Tijdens de renovatie werd duidelijk dat deze bogen ook boven de andere gevelopeningen zitten. Ze tekenen zich af in het stucwerk en op enkele plekken ligt wat metselwerk bloot.

Het is verleidelijk om op basis van dit bouwspoor te veronderstellen dat de ronde ramen van de tekeningen inderdaad ooit in de gevel hebben gezeten. Dat er geen sporen van te zien zijn aan de buitenkant past bij de discrete uitvoering van de ingreep in de kopgevel. Deze valt immers ook niet op. Dezelfde zorg is destijds ook aan deze wijziging besteed. Er is echter ook het een en ander tegenin te brengen.

11

11 Detail van een kaart van het kasteel in 1789.

14

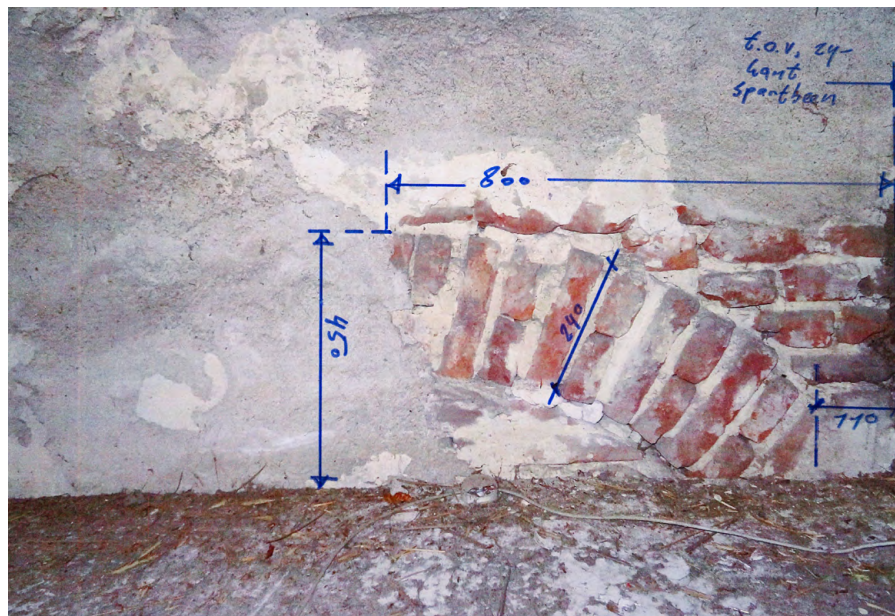
13

13 Tekening van Jan de Beijer die het terrein van af de andere kant laat zien. Op de voorgrond het kasteel met de kopgevel van het bouwhuis op de achtergrond. Hier is in de gevel een vierkante gevelopening weergegeven.

14 De andere versie van de tekening van Jan de Beijer waarop een rond raam is getekend in de kopgevel van het bouwhuis. Dit is een gravure van Spilman naar aanleiding van de tekening van de Beijer.

Een schets van een gevelvlak, waarin een raam is opgenomen onder het aangetroffen boogrestant, laat zien dat dit geen logische indeling oplevert. Het raam komt te hoog uit. De positie past niet in de verhoudingen van de gevel. Bovendien komt het raam voor de vloer te liggen. Ook de optie van een groter raam werkt niet goed in de architectuur. Vierkante ramen passen veel beter in de vlakverdeling en het ritme van de gevel. Ook stroken de twee schetsen niet met het gevelbeeld op de tekeningen van Jan de Beijer. Het idee dat de ronde ramen zijn vervangen, waarbij een deel van de boog is behouden, is ook vanuit praktisch oogpunt niet logisch. Het was veel eenvoudiger geweest om de boog volledig te slopen. Er moest immers al het nodige sloopwerk uitgevoerd worden.

Deze argumenten, gekoppeld aan het feit dat er geen andere bouwsporen zijn die op een dergelijke gevelwijziging duiden, maken het niet waarschijnlijk dat de wijziging heeft plaatsgevonden. Als de ronde ramen dus voortkomen uit de artistieke geest en hand van Jan de Beijer, waar dienen de bogen dan voor?

15

16

15 Het boogrestant dat bij het bouwhistorisch onderzoek werd aangetroffen, 2017.

16 Een van de andere bogen zoals die bij de renovatie werden aangetroffen, 2022.

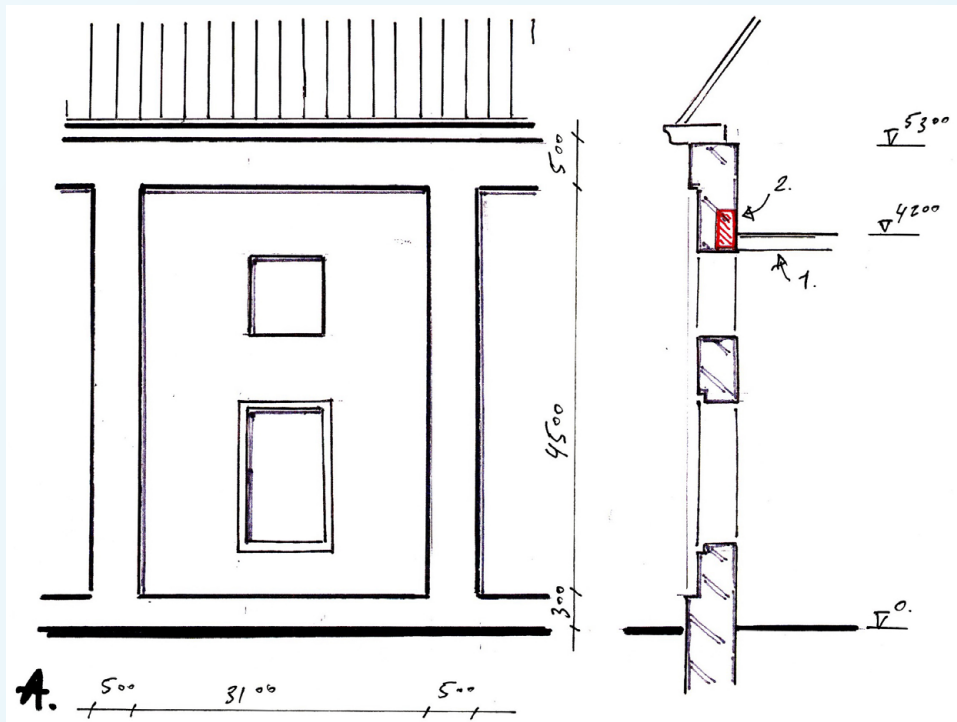
17

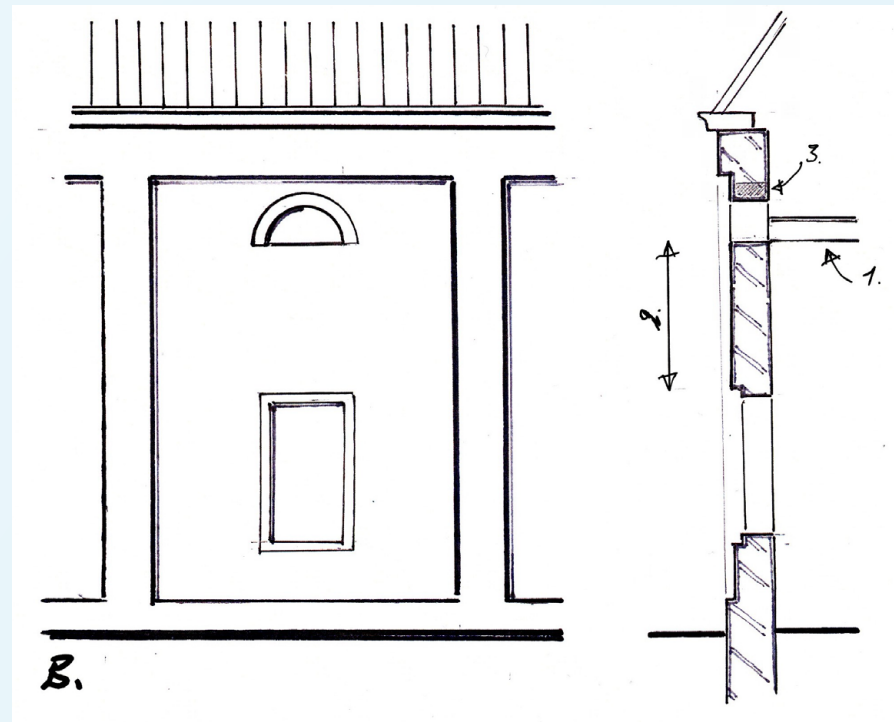
18

17 *Overzicht van een gevelvlak in 2017. De langshevels bestaan uit 15 van deze terugliggende vlakken. Ze worden van elkaar gescheiden door penanten en aan de boven- en onderzijde afgesloten door een band metselwerk. De gevelopeningen zijn binnen deze terugliggende vlakken aangebracht. De woning uitgezonderd, zie afb. 7. Het gaat hier om een ingreep van rond 1900.*

18 *Detail van een van de gevelopeningen in 2017. Aan de binnenzijde ligt hier een boog boven. Aan de buitenkant is niets van de boog te zien. Van sloop- en herstelwerk evenmin.*

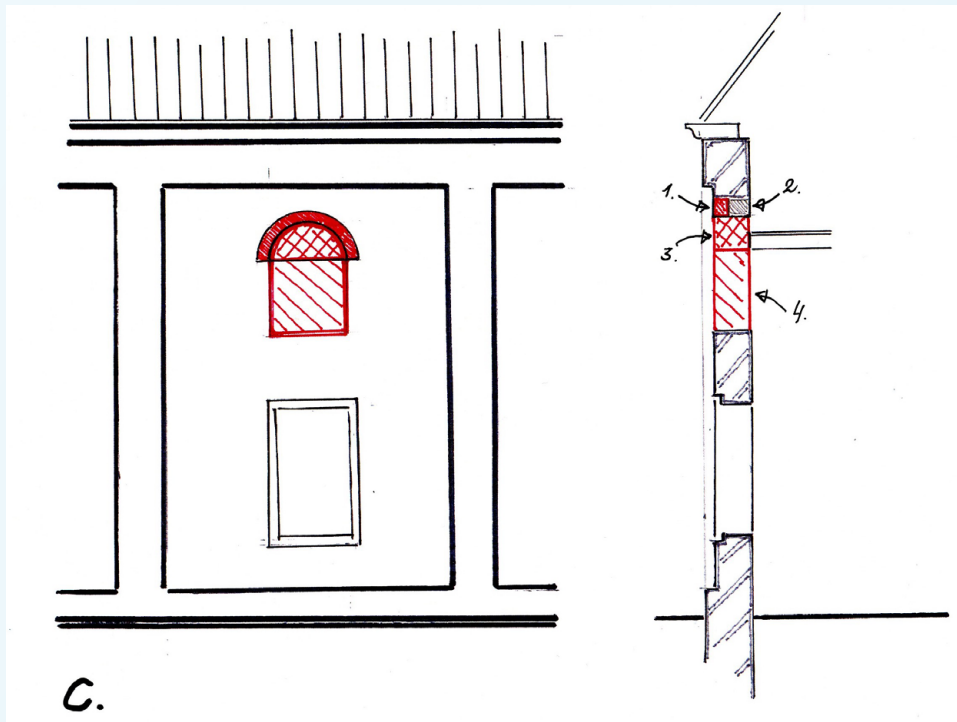
19

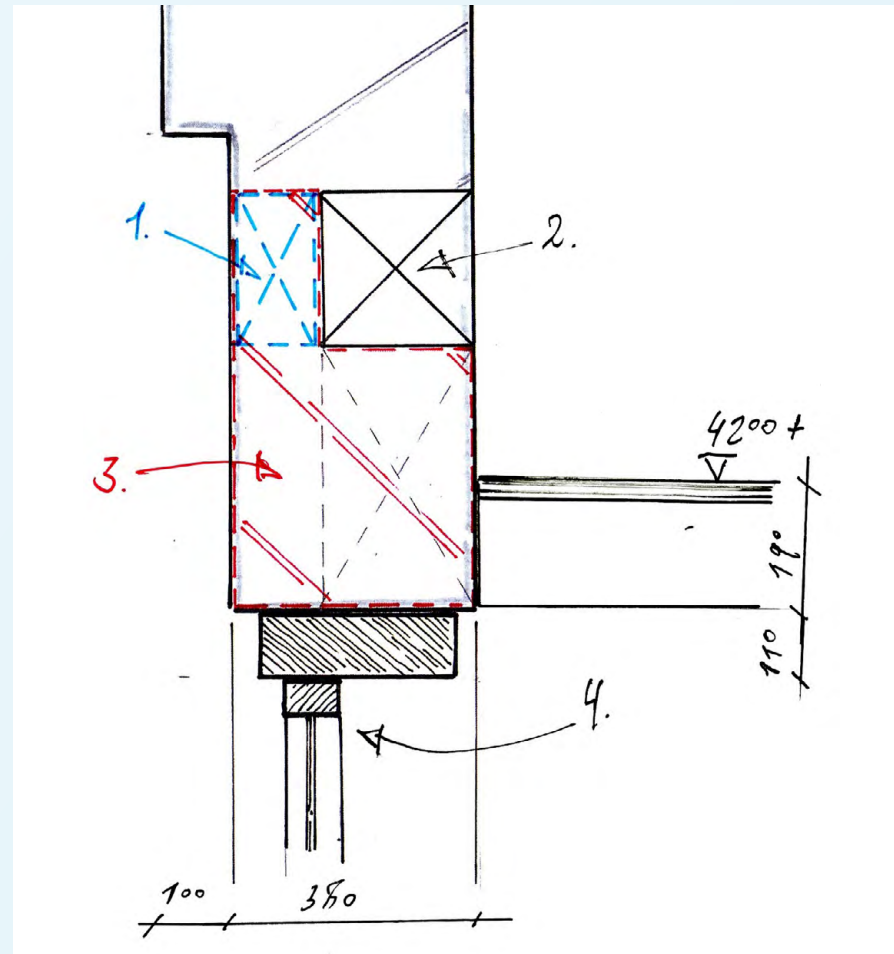
20

19 Schematisch aanzicht en doorsnede van een gevelvlak. Met rood (2) is de positie van de boog aangegeven. Deze ligt ter hoogte van de verdiepingvloer (1).

20 Schematisch aanzicht en doorsnede van het gevelvlak, waarin een gevelopening is opgenomen onder de boog, zoals die op de tekening van Jan de Beijer wordt gesuggereerd. Met 1 is de verdiepingvloer aangegeven, met 3 de boog met de onderliggende gevelopening. Hierop is goed zichtbaar dat de verhouding in de gevel niet goed uitkomt in de architectuur en ook niet klopt met de tekening van Jan de Beijer. De maat 2 wordt te groot.

21

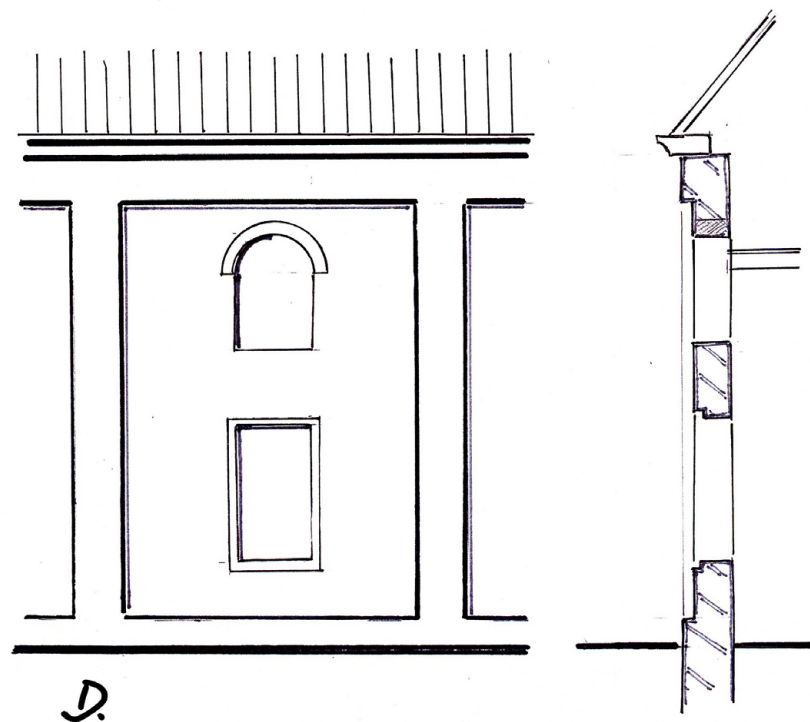

21 Schematische tekening met detail waarin het werk is weergegeven om van de situatie met het ronde raam (afb. 20) naar de situatie met het vierkante raam (afb. 19) te komen. Het buitenste deel van de boog (1) moet worden gesloopt samen met het bestaande kozijn, zodat al-

leen het binnenste deel van de boog overblijft (2). Dan moet er een nieuwe sparing worden gemaakt voor een nieuw kozijn (4) en het geheel weer aangeheeld (3). Het aanheelwerk moet zo worden uitgevoerd, dat het van buitenaf niet zichtbaar is.

Ze zijn in dat geval bedoeld als ontlastingsboog voor het onderliggende kozijn. Ze dragen de belasting, vanuit het metselwerk en de sporen van dekap, af naar de zijkanten van de sparingen. De bogen horen bij de oorspronkelijke opzet van de gevel. Bedoeld als ontlastingsbogen boven een gevelopening, bevestigt hun aanwezigheid ook dat de onderliggende gevelopeningen altijd al op deze plek hebben gelegen en de indeling van de gevel nog in belangrijke mate oorspronkelijk is.

Gezien zijn formaat, had de houten bovendorpel van het kozijn de belasting vanuit de kap en het metselwerk waarschijnlijk zelf ook op kunnen vangen. Hoeveel nut de boog werkelijk heeft is maar de vraag.¹⁴ Het is echter wel een interessant fenomeen. De boog is gemaakt en vervolgens is er moeite gedaan om dit van buitenaf niet zichtbaar te laten zijn. Het is een bewerkelijk stuk metselwerk, waar heel bewust voor is gekozen. Dus ook de keuze voor het buitenaanzicht, waarin het metselverband boven de kozijnen doorloopt, is een bewuste. De gewoonte om boven een gevelopening een ontlastingsconstructie aan te brengen stuitte hier op een esthetisch bezwaar en daarvoor is deze oplossing bedacht.¹⁵ Gewoontebouw versus architectuur. Dat het om een ontlastingsconstructie gaat is de meest logische verklaring voor de aanwezigheid van de bogen. Ze horen bij de oorspronkelijke opzet van de gevel en het past bij de homogene uitstraling van het metselwerk. De combinatie van de boog met de horizontale lagen van de buitenste schil metselwerk levert lastig werk op, maar de uitvoering ervan is niet ondenkbaar. Toch is het een fascinerend toeval dat er in de gevel bogen worden aangetroffen en er ronde ramen op een aantal van de tekeningen staan.¹⁶

22

22 Een alternatief is dat het ronde en vierkante raam in eerste instantie gecombineerd waren en de gevelopening verkleind is naar de vierkante. Het is weergegeven in deze tekening. Ook dit geeft geen logischere oplossing in de architectuur of minder werk in de uitvoering.

Voetnoten

- 1 Werf, J. van der, *Het westelijke bouwhuis van kasteel Slangenburg te Doetinchem*, Amersfoort 2017.
- 2 Deze korte geschiedenis van het kasteel is gebaseerd op: De Kat en Vis Architecten, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Kasteel Slangenburg deel 1*, hoofdtekst, Den Haag 1989 en Janssen, H. L., Kylstra-Wielinga, J.M.M. en Olde Meierink, B. *1000 jaar Kastelen in Nederland, functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996 (pag. 167).
- 3 Een andere afbeelding die een interpretatie van het kasteel in 1743 weergeeft is de prent van A. Wingboldus uit 1965. De afbeelding laat het kasteel zien met de drie traveeën in de kopgevel en is niet waarheidsgetrouw. De tekening is deel van de collectie van Huis Bergh en is ook te vinden op: www.collectiegelderland.nl.
- 4 Het baksteenformaat is 24 x 11 x 5,5 cm met een 10-lagenmaat van 67 cm. De penanten zijn zo'n 50 cm. breed en bestaan uit lagen van twee strekken of lagen van kop-klezoor-kop-klezoor-kop.
- 5 Janssen, H. L., Kylstra-Wielinga, J.M.M. en Olde Meierink, B. *1000 jaar Kastelen in Nederland, functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996 (pag. 167 en 170).
- 6 Bij het bouwhistorisch onderzoek bleek dat voor deze wand dezelfde stenen zijn gebruikt als voor de gevel. Tussen de houten vloerde-

len van de verdiepingvloer waren onafgewerkte stenen zichtbaar die dit aantoonde.

- 7 De spantconstructie is vanaf het vierde travee anders van opzet. De hoofdlijger van de spanten ligt aan de achterzijde niet op, op een console maar heeft een spantbeen. Er stond hier dus nooit een gemetselde wand.
- 8 De Kat en Vis Architecten, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Kasteel Slangenburg deel 2*, neventeksten en afbeeldingen, Den Haag 1989 (pag. 12, 13 en 15).
- 9 Ibid. (pag. 15).
- 10 Het geldgebrek van de familie van Baer zal het onderhoud van het complex niet ten goede zijn gekomen. Bij de koop bevonden de paviljoens zich mogelijk in een slechte staat en dat zal de keuze tot afbraak gestimuleerd hebben.
- 11 Gelders Archief inv. nr. 14-0001.
- 12 De prent waarop deze voorkomen bevindt zich in een privécollectie maar staat ook afgebeeld in De Kat en Vis Architecten, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Kasteel Slangenburg deel 2*, neventeksten en afbeeldingen, Den Haag 1989 (pag. 57).
- 13 Van de tekeningen van Jan de Beijer werden in 1745 gravures gemaakt door Hendrik Spilmann. Ze staan in *Het Verheerlykt Nederland, deel 3* uitgegeven door Isaak Tirion.
- 14 Er ligt in de gevel een opeenstapeling van constructieve elementen: de boog boven de ramen en de latei. Maar ook het zwaardere metselwerk onder de goot zal als een soort

balk een dragende werking hebben in het geheel en de belasting rond de gevelopening reduceren. Het zou interessant zijn om een keer te kijken hoe deze elementen samenwerken en wat van elk de constructieve waarde is. Daarnaast is het een interessante vraag in hoeverre de buitenste schil van horizontaal metselwerk gedragen wordt door de vertanding ervan met de ronde boog. Een laatste vraag is of de houten bovendorpel altijd deze dikte heeft gehad. Was deze in een eerdere fase dunner, dan had de boog waarschijnlijk meer te dragen gehad en dus ook meer nut.

- 15 Binnen de ritmiek van de vlakken met de sparingen en de horizontale belijning van de stroken metselwerk, op maaiveldniveau en onder de goot, is het voorstelbaar dat hanenkammen of rollagen ook als storend werden ervaren. Ook gezien het formaat van de stenen en de voegen. Nu lopen er alleen horizontale lijnen van de metselwerklagen.
- 16 Dit vraagt om een meer gedetailleerde opname van het gevelmetselwerk van beide bouwhuizen. Het zal meer inzicht geven in de algehele ontwikkeling van de gevels. Bij zo'n opname moeten ook de bogen aan de binnenkant van alle gevels geïnventariseerd worden.

Illustratieverantwoording

Alle afbeeldingen door de auteur, behoudens:

- 1 Archief Monumentenbezit overgedragen door het RVB in 2016
- 5 Beeldbank Nederlandse Kastelen Stichting
- 11 Archief Monumentenbezit overgedragen door het RVB in 2016. Deze kaart is in een iets andere versie beschikbaar op de beeldbank van het Gelders Archief inv. nr. 14-0001
- 13 Beeldbank Nederlandse Kastelen Stichting
- 14 Beeldbank Nederlandse Kastelen Stichting